

QƏNBƏR KƏRƏMİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına

Tarix İnstitutunun doktorantı

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

**ZƏNCAN XANLIĞINDA İCTİMAİ HƏYAT,
SOSIAL-İQTİSADI VƏ SIYASI MÜNASİBƏTLƏR
(XARICI MÜƏLLİFLƏRİN ƏSASINDA)**

Açar sözlər: Zəncan, Zülfüqar xan, məscid, bazar, büllur sütunlar

Ключевые слова: Зенджан, Зульфугар хан, мечет, базар, фарфоровые колонны

Key words: Zandjan, Zulfuqar khan, mosque, a market, krystal columns

Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş xırda dövlətlərindən - xanlıqlardan ən az öyrəniləni Zəncan xanlığıdır. Bunu nəzərə alaraq biz qarşımıza həmin xanlıqdakı ictimai həyat, sosial-iqtisadi münasibətlər haqqında məlumat verməyi məqsəd qoyduq.

Zəncan xanlığının əhalisi əsasən şiə məzhəb idi. Zəncan şəhərində Seyid İbrahim adı ilə bağlı bir imamzada vardır. Deyilənə görə o imam Museyi-Kazımın övladlarından biri olmuşdur. I Şah Abbas Səfəvi zamanında o imamzadədə bir günbəz tikilmişdi ki, bu da oraya girişdə çətinlik yaratmışdır. İcrud şəhristanlığında Tuğ Qalası (Qəleyi-tuğ) adlı bir kənd var idi. Çox böyük ehtimala görə bura Zülfüqar xanın əcdadlarının məskəni olmuşdu. Çünki sonralar o öz ailəsində Böyük Zülfüqar adı ilə məşhurlaşmışdır. Zülfüqar xan Əfşar yüksək səviyyəli bir əmir idi. Kərim xan Azərbaycan səfərindən qayıdan zaman qabiliyyət və istedadına görə Xəmsə (beş` yolun arasında yerləşdiyinə görə belə adlanırdı-Q.K.) və Zəncanın hakimliyini ona tapşırdı. O, bu mülkdə tam istiqlalıyyət əldə edib camaatın hörmətini qazandı [2, s.65-71].

Zülfüqar döyüşlərdə qələbə çalıb Xəmsəyə (Zəncan bölgəsinin səfəvilər zamanından pəhləvi zamanına qədər adı belə idi-Q.K.) çatdıqdan sonra imamzadə Seyid İbrahimin şərəfətli türbəsinə qızıl günbəzlə çox gözəl bir tərzdə nizama saldı [1, s.50]. Xanın fərmanına əsasən şəhər məscidinin minarələrindən müəzzimin səsi eşidilən kimi xırda alverçilər bazar və dükanları tərk edib məscidin sitayiş üçün ayrılan yerinə toplaşmalı idilər [1, s.51]. Zülfüqar xan seyidlərə çox böyük ehtiram bəsləyirdi. O, bütün seyidlərə, ələvi, nəbivi, rzavi olmasından asılı olmayaraq ehtiram göstərirdi. Xan bir gün atını minib şəhəri dolaşarkən bütün rzavi seyidlərin başçısı olan Seyid Mənsur bin Məhəmmədlə qarşılaşdıqda, atdan düşüb, onun etiraz etməsinə baxmayaraq, seyidi başdan ayağa öpmüşdü [1, s.53].

Şəhərdə bazarın olması Əmtəə dövriyyəsinin olmasını göstərən bir əlamətdir [3, 1369, s.66]. Zəncan da bu şəkildə formalaşan şəhərlərdəndir. Əslində qədim bazar və çoxlu sayda karvansaraların tikilməsi Ağ Məhəmməd xanın hicri 1205-ci ildə (miladi-1791-ci il) verdiyi göstəriş əsasında Abdulla xan Usanlı tərəfindən həyata keçirilmiş və bu iş 1213-cü ildə (miladi-1799-cu il) Fətəli şah zamanı sona çatdırılmışdır [1, s.79].

Bazar taxıl anbarı, əşya istehsal edən sexlər, ticarət mərkəzləri, ictimai hadisələrin formalaşması, bank, dini qayda-qanunlar ümumilikdə bütün cəmiyyətin təlim və tərbiyə mərkəzi hesab olunurdu [4, s.112-114]. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Zəncana gələn əksər səyahətçilər ilk növbədə onun bazarını da seyr etmişlər.

Boqdanov 1909-cu ildə nəşr etdirdiyi kitabında Zəncanın adını Azərbaycan şəhərləri arasında çəkir [5, s.21]. 1812-1813-cü illərdə Azərbaycan və İranı səyahət etmiş fransız səyyahı Druvil Zəncan haqqında yazırdı ki, bu Kazmet vilayətindən mərkəzi olan iri şəhərdir və Zəncançayın sahilində yerləşir. O, çox qədimdir. Qeyri-münbit və daşlıq düzənlikdə yerləşir. Bir neçə dəfə, xüsusən Teymurləng tərəfindən dağıdılmışdır, ancaq həmişə xarabalıqlardan yüksəlmişdir. Onun əhalisi çoxdur [6, s.9].

Boqdanov XIX əsrin ortalarında Zəncanın 20 min əhalisi olduğunu yazır. Həmin dövrdə şəhərin böyük əhəmiyyətə malik olmadığını, ancaq münbit vadidə yerləşdiyini və sağlam havası ilə fərqləndiyini yazır. Zəncan şəhəri eyni adlı çayın sahilində düzənlikdə yerləşir və təpələrlə əhatə olunmuşdu. Şəhər kiçik bürcləri olan gildən hörülmüş divarla əhatə olunmuşdu. Şəhərin qərb tərəfində böyük qəbiristanlıq vardı. Orada iki imamzadənin mavi gümbəzləri yüksəlirdi. 1850-ci ildə babilərə qarşı mübarizə aparan şah qoşunları şəhəri mühasirəyə alaraq qanlı döyüşdən sonra ora soxulmuş və şəhəri dağıtmışdılar. Şəhərin bir hissəsi müdafiəçiləri tərəfindən, digər hissəsi isə qaliblər tərəfindən dağıdılmışdı [5, s. 21].

1834-1835-ci illərdə Azərbaycan və İranda olmuş baron Fyodr Korf Sultaniyyə haqqında yazırdı ki, bu yer məşhur məscidin xarabalıqları ilə diqqəti çəkir. Hündürlüyü və böyüklüyü ilə bu məscid İranın bütün binalarından hündürdür və Avropanın ən böyük binaları ilə müqayisə oluna bilər. Böyük ölçülü gümbəz 12 minarə ilə əhatə olunmuşdur, onlardan yalnız üçü tam salamatdır, digərləri bu və ya digər dərəcədə dağılıb [7, s.189]. Korf həmin məscidin inşası haqqında eşitdiyi bir rəvayəti verir. XV əsrdə ölçayto monqol xanı - sultan məhəmməd Xudabəndə -çox mömin hökmdar həzrət Əlinin nəslərini Kərbəladan gətirib daha layiqli yerdə dəfn etmək qərarına gəlir. Bu məqsədlə də Sultaniyyədə böyük məscidin tikilməsini əmr edir. Ancaq məscidin tikintisi başa çatanda Xudabəndə yuxusunda Əlini görür. Əli onun qəbrinə toxunmamağı əmr edir, niyyətinə görə Xudabəndəyə təşəkkür edir və bildirir ki, onun üçün inşa etdirdiyi böyük məscid Xudabəndənin öz qəbri olacaqdır. Çünki o, bir ildən sonra öləcəkdir. Dindar bir adam olan Xudabəndə onun üçün söylənilən taledən qorxmamış, ancaq müqəddəs Əli üçün nəzərdə tutulmuş yerdə dəfn olunmasını istəməmişdir, məscidlə yanaşı kiçik bir bina inşa etdirmiş və orada dəfn olunmuşdur [7, s.189-190].

1812-1813-cü illərdə Sultaniyyədə olmuş fransız səyyahı Q.Druvil yazırdı ki, Zəncanda üç böyük məscid vardır, onlar bir-birlərindən elə aralıda yerləşirlər ki, bu şəhərin çox geniş əraziyə malik olduğunu göstərir [6, s.57].

Boqdanovun yazdığına görə Sultaniyyə şəhəri monqolların hakimiyyəti dövründə salınmış, Qəzvindən Zəncana gedən yolda sonuncudan beş fərsəx məsafədə yerləşirdi. Şəhər İlhan Olcaytu Məhəmməd Xudabəndə (1304-1316) tərəfindən salınmışdı. Olcaytu sultan bu şəhərdəki məsciddə dəfn olunmuşdur. Əslində şəhərin əsası hələ əvvəl Olcaytunun atası İlhan Arqun tərəfindən qoyulmuşdu [5, s.16].

Boqdanovun yazdığına görə şəhər sürətlə inkişaf etmiş, ancaq tezliklə də tənəzzülə uğramışdır. XVI əsrin sonunda şəhər artıq əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdi. XIX əsrin otuzuncu illərində Fətəli şah bu şəhərə diqqət yetirmiş və onun əvvəlki əzəmətini bərpa etmək qərarına gəlmişdir. Qəsir və saray inşa olunmuşdu. O zaman Sultaniyyə sakinlərinin sayı cəmi 2 min nəfər idi [5, s.16-17].

Boqdanov yazır ki, Olcaytu Xudabəndənin inşa etdirdiyi böyük məscidin 130 funt hündürlüyündə gümbəzi vardı. Məscidin üç qapısı vardı, onlardan yalnız ikisi açılırdı. Məscidin divarları və tavanında Qurandan kəlamlar boya ilə həkk olunmuşdu. Məscidin arxa tərəfində mehrabın arxasında elxanın qəbri yerləşirdi. Qəbir yoğun polad çubuqlarla əhatə olunmuşdu [5, s.17].

Boqdanov yazır ki, kiçik, yaxud xarici məscid bir qədər kiçikdir və gümbəzinin hündürlüyü 12 futa çatır. Məscid səkkizguşəli formada inşa olunmuşdu. Baş qapı şərq tərəfdə idi. Məscidin daxili Quran surələri ilə bəzədilmişdi. Boqdanovun yazdığına görə məscidə bitişik düzbucaqlı bir bina inşa olunmuşdu, burada I Şah İsmayıl dəfn olunmuşdu [5, s.17].

Rus nəqqaşı Aleksis Saltıkovun hicri şəmsi 1254-(1838-ci) ildə Zəncan şəhəri haqqında yazdıqları çox maraqlıdır. Onun yazdıqlarına görə, Zəncanı çirkli və mənzərəsiz kiçik bir şəhər hesab etdiyi halda gözlərinin qarşısında son dərəcə abad bir şəhər görünürdü. O yazır: Əvvəlcə bazarın bir hissəsini atla keçdik. Sonra getdikcə qısalan və daralan qapılardan keçərək qədim bir qəsrin xərabələrini mənə göstərdilər. Məni nöqərlərlə dolu olan bir bağdan keçirdilər. Orada nizamsız şəkildə tikilmiş bir neçə bina var idi. Digər tikililərə nisbətən az dağılmış binalar ehtimal ki, şəhər hakiminin evi, yaxud oturduğu yer olmuşdur.

Saltıkovu əyri-üyrü pilləkənlərlə yuxarı çıxarıb, onun dediyinə görə, “eşitmədiyi belə bir gözəllik və əzəmətə malik” imarətə gətirdilər. Saltıkovu qəbul edən şəhər hakiminin qonaqpərvərliyini bütün təfəsilatı ilə təsvir etmişdir:

Büllur sütunlar vasitəsilə saxlanılan şahnişinlər (şahın oturduğu yer) bu mənzilin ətrafında idi. Onun divar və tavanında parlaq qızıl işləmələrlə qarışıq minlərlə ayınlar, güllər, ov səhnələri, bir qədər incə mövzulardan bəhs edən işıqla nəqş əsərləri görünürdü. Su ilə dolu böyük bir hovuz bu gözəl binanın mərkəzində yerləşirdi. Bina səkkiz guşə şəklində idi. Onun ətrafında tamaşaxanaları xatırladan yerlər, sadə tikililər var idi ki, nöqərlər orada yaşayırdılar. Bu imarət kürsülü tikilmişdi. Ancaq birinci mərtəbədə hər biri məxsusi şəkildə zینətləndirilmiş və bir-biri ilə gözəllikdə rəqabət aparan bütün otaqlar bir-birindən şüşə qapılar və ağ pərdələrlə ayrılırdı. Heç zaman Zəncan hakiminin mənə məhəbbətlə göstərdiyi qonaqpərvərlikdən yüksəyini görməmişəm. Bizim süfrəmiz bir qədər əfsanəni xatırladan meyvə və şirniyyatla doldu. Mənim üçün qızıldan hazırlanmış əla qəlyan gətirdilər. Hakim bir kəlmə də danışmadan mənim qarşımda oturdu. Nəhayət, məni ağ pərdələri tamamilə çəkilmiş gözəl şahnişinlərə aparmayıb oradan getdi. Cəld bir hərəkətlə tələsik pərdəni geriye çəkdim ki, aşağı mərtəbəni sərinləşdirən hovuzun mənzərəsini, eləcə də günəş şüalarının minlərlə güzgülərlə bəzədilmiş rəngli şüşə şəbəkələrə və heyvətimiz nəqş əsərlərinə düşdükcə yaratdığı mənzərəni seyr etməkdən məhrum olmayım. Şam yeməyi zamanı bizə verilən növbənöv plovları, xuruşları, balıqları, kababları və qatığı təsvir etmək mümkün deyildir. Süfrə şərbət, mürəbbə, içməli sular, narlar, ləzzətli yeməklərlə dolu idi. Bizim üçün heç nəyi əsirgəməmişlər. Çoxlu sayda böyük-böyük sinilər qapıdan deyil, pəncərədən içəri ötürülürdü, çünki onları qapıdan içəri gətirərkən kifayət qədər uzun bir məsafə yaranırdı. Beləliklə, bu gözəl şərqli günü başa çatdı [8, s.39].

Tanınmış fransız siyasətçi Kent Doserisi də 1839-cu ildə Herat müharibəsindən sonra İrana səfər edib “İran 1839-1840-cı illərdə” adlı səfərnəməsini yazmışdır: “Balaca vilayət” mərkəzi olan Zəncanın 6000 nəfər əhalisi var. Buranın əhalisi dalaşqan və müharibəyə meyillidir. Buna görə də şəhərin ətrafında yaşayan insanlar həmişə narahatlıq keçirir və qorxu altında yaşayırlar. Biz bunu öz təcrübəsində görmüşük: Bizə xidmət edən nöqərlərdən biri əllərində uzun bıçaqları olan quldurların hücumuna məruz qaldı. Az qalmışdı ki, onu qətlə yetirsinlər ... [9, s.41].

Beləliklə, bir sıra xarici müəlliflərin əsərlərində Zəncan xanlığı haqqında olan məlumatların öyrənilməsi göstərir ki, birincisi, Zəncanda çoxlu tarixi tikililər var idi; ikincisi, şəhərdə ticarət inkişaf etmişdi; üçüncüsü, Zəncan şəhərinin əhalisi o qədər də çox deyildi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Darül-ürfan. Xəmsə. Məhəmməd Həşim Asif. Nəşr pınar. Zəncan. 1387. 87 s.
2. Rzaqulu xan Hidayət. Rovzətüs səfa-ye Naseri. c. IX, Tehran, İqbal, 1368, 435 s.
3. Maks Vebr. Şəhər zamanın keçidində. Tərcüməsi Şiva Kavyanıdır. Tehran, 1369.
4. Yervand Abrahamyan. İranın siyasi cəmiyyətşünaslığı haqqında məqalələr. Səhilə Turabi Farsaninin tərcüməsi. Tehran, Şiraz nəşriyyatı. I çapı, 1376-cı il (h.ş)
5. Boqdanov L.F. Persiə v qeoqrafiçeskom, reliqioznom, bitovom, torqovo-promişlennom i administrativnom otnoşenii. SPB., 1909.
6. Q.Druvil. Səfəri dər İran. Mütərcim Mənuçöhr Etiman Müqəddəm. Capu dovnom. Enteşarate Şəbaviz 1365 (h.ş).
7. Korf. F. Vospominaniə o Persii 1834-1835 barona Feodora Korfa. SPb., 1838, 294s.
8. Aleksis Soltikov. Müsafirət be İran. Mütərcim Möhsün Səfa. Tehran. Bonqah tərcome və nəşri.
9. Kent Doserisi. Tərcümə Ehsan İşraqi. Tehran, nəşr soxən 1390, 335 s.

Г.КАРАМИ

СОЦИАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ, СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ЗЕНДЖАНСКОМ ХАНСТВЕ

В статье, впервые в историографии объектом исследования является совсем неизученная история Азербайджанского Зенджанского ханства. В частности изучена социальная жизнь, социально-экономические и политические отношения в ханстве.

GHANBAR KARAMI

THE SOCIAL-ECONOMY AND POLITICAL CONSIDERATION OF ZANDJAN KHANATE

Historian object of the search which wasn't learned before is historical relation of Azerbaijan Zandjan Khanate, given in this article first time. First of all has been learnt social life, social-economical and political reactions of the khanate.

Rəyçilər: t.ü.f.d. İ.Məmmədova, t.e.d.S.A.Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu "Azərbaycanın yeni tarixi" şöbəsinin 7 fevral 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№02).